

FLAVIO SANTINI

Ἐμμετρον επιτύμβια ἐπιγραφή ἀπὸ τῆς Νικόπολης Ἠπείρου¹

Θραύσμα λευκοῦ ασβεστόλιθου πανταχόθεν ἐλλιπές. Ανακαλύφθηκε το 2003 κτισμένη σε δεύτερη χρήση στο νοτιοανατολικό σκέλος των τειχῶν τῆς ὑστερης ἀρχαιότητος καὶ βυζαντινῆς περιόδου,² καὶ συγκεκριμένα στὴν ἐξωτερικὴ ΝΑ γωνία τοῦ ΠΙΠ τοῦ μεσοπυργίου διαστήματος ΠΙΠ-ΠΙΥ (Ἡμερ. Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε., ἀρ. 1, σ. 357). Επειδὴ ὁ λίθος εἶναι ἐντειχισμένος, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ περὶ γὰρ τὸ εἶδος τοῦ μνημείου ποῦ ἀνήκε τὸ θραῦσμα. Λόγω τῆς ἐντοιχίσεως τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ πᾶσι πλευρὰ τοῦ θραύσματος εἶναι ἐλάχιστα ορατὴ. Ἀπὸ τὰ λίγα ποῦ διακρίνονται, ὡστόσο, φαίνεται ὅτι εἶναι ἀδρὰ εἰργασμένη, δίδοντας τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γὰρ τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια. Εἰκ. 1, 2.

Ἐκτίθεται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Νικόπολης στὴν Πρέβεζα (ἀρ. ευρ. ANM 2888).

Ὶψ. (σωζ.) 0,49 μ., πλ. (σωζ.) 0,47 μ., πάχ. 0,14 μ.

Ὶψ. γρ. στ. 1: ± 0,05 μ. (Ε)· στ. 2-7: 0,03-0,05 (Ψ) εκ.

αυτοκρατορικὴ περίοδος (πρὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ.)

4 [- - - - -]ΙΡΕ ν
[—∞ | —∞ | —∞ | —∞ | ἐν]θάδ' ἔθηκε[ν]
[—∞ | —∞ | — | —∞ | — φ]θιμένου
[—∞ | —∞ | —∞ | — ∞]δωκαν ἀοικ(δ)ήν
[—∞ | —∞ | — | — ∞]αμει]ψαμένου
[—∞ | —∞ | —∞ —]ον ἀλλὰ μ' ἐς ἡῶ
[—∞ | —∞ | — πέν]θεῖ καὶ <δ>άκρυσιν.

vacat

4 ΑΟΙΛΗΝ lapis || 7 ΛΑΚΡΥΣΙΝ lapis.

1. Ευχαριστῶ θερμὰ τοὺς ἐκδότες γὰρ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ ἀρθροῦ καὶ ἰδιαίτερος τὴν κ. Γεωργία Μαλούχου γὰρ τὴν ἐπιμέλεια τῆς ἐκδόσεως. Ἰδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στὴν Εφορεία Ἀρχαιοτήτων Πρέβεζας γὰρ τὴν ἀδεία δημοσίευσής τῆς παρούσας ἐπιγραφῆς (ΥΠΠΟΑ/74520/01.04.2022 [ΑΔΑ: 6ΣΥ44653Π4-ΗΑΠ]) καὶ, ἰδιαίτερα, στὸν δάσκαλό μου, καθ. Νικόλαο Παπαζαχαράδα (Μπέροκελν), με τὸν ὁποῖο εἶχα τὴν ευκαιρία νὰ μελετήσω τὸν λίθον τὸν Δεκέμβριο τοῦ 2021· τὸν ευχαριστῶ ὄχι μόνον γὰρ τὴ βοήθειά του στὴ βελτίωση στὰ ἑλληνικά μου, ἀλλὰ καὶ γὰρ τὶς εὐστοχες υποδείξεις καὶ βελτιώσεις ποῦ συνέβαλαν οὐσιαστικά στὴ διαμόρφωση τοῦ παρόντος κειμένου· ἐπίσης, στὸν κ. Ἀγγέλο Π. Ματθαίου γὰρ τὶς παρατηρήσεις του. Τέλος, θὰ ἤθελα νὰ ευχαριστήσω τὴν κ. Ἀνθή Ἀγγέλη καὶ τὸν κ. Κωνσταντῖνο Ζάχο (Πρέβεζα) γὰρ τὴ φιλοξενία καὶ τὴ φροντίδα, με τὴν ὁποία διευκόλυναν τὸ ἔργο μας. Στὸ ἀρθρο χρησιμοποιοῦ τὶς συντομογραφίες τοῦ *Supplementum Epigraphicum Graecum*.

2. H. Hellenkemper, Die byzantinische Stadtmauer von Nikopolis in Epeiros. Ein kaiserlicher Bauauftrag des 5. oder 6. Jahrhunderts, *Νικόπολις Α. Πρακτικά τοῦ πρώτου Διεθνoῦς Συμποσίου γὰρ τὴ Νικόπολη*, Πρέβεζα 1984, 243-251; C. S. Svinely, Late antique Nicopolis: An essay on city walls and their implications for urbanism, *Νικόπολις Β. Πρακτικά τοῦ πρώτου Διεθνoῦς Συμποσίου γὰρ τὴ Νικόπολη*, Πρέβεζα 2007, 739-749.

Εξαιρουμένου του στ. 1, τα γράμματα είναι μηνοειδή (Ξ, C) και καλλιγραφικά (Ω). Αξιοσημείωτη είναι η απουσία της οριζόντιας κεραίας του δέλτα σε δύο περιπτώσεις (στ. 4 και 7)· είναι πιθανόν ότι αυτές δηλώθηκαν με την προσθήκη χρώματος.

Το θραύσμα διατηρεί το πέρας τριών ελεγειικών διστίχων. Με εξαίρεση δύο περιπτώσεις, Peek, *GVI* 2082³ και *SEG* 51, 754, πρόκειται μόλις για το τρίτο επιτύμβιο επίγραμμα που έχει βρεθεί στη Νικόπολη. Οι υπόλοιπες επιτύμβιες επιγραφές από την Νικόπολη περιέχουν μόνο το όνομα του νεκρού, την ηλικία του και τον τύπο χαίρε (π.χ., αρ. 37: Ἐπιγόνῃ Στράτωνος, ἐτῶν λε', χαίρε).⁴

1 Από τα ελάχιστα σωζόμενα ίχνη του στίχου, το μοναδικό βέβαιο γράμμα είναι το τελικό ἐψίλον. Τούτου προηγούνται δύο κάθετα ίχνη.⁵ Θεωρώ ότι τα σωζόμενα ανήκουν στη λέξη [χα]ῖρε. Είναι εύλογο ότι στην έναρξή του ο στίχος θα περιείχε το όνομα του εκλιπόντος και την ηλικία του. Για μια παρόμοια διάταξη, όπου το όνομα, το επάγγελμα και η ηλικία του εκλιπόντος χαραχθήκαν πριν από το επίγραμμα με μεγαλύτερου μεγέθους και διαφορετικού τύπου γράμματα, βλ. *SEG* 46, 2211 = *GVCyr* 14 (2ος αι. μ.Χ., Κυρήνη).⁶

2-3 Για την φράση ἐνθάδ' ἔθηκεν και φθιμένου πρβλ. 1) *SEG* 32, 28 (425-400 π.Χ., Αθήνα), στ. 2/3: μνήμα φίλη μήτηρ με Διειτρέφει ἐνθάδ' ἔθηκεν καὶ Περικλεῖ φθιμένον Μητρίχη αἰνόμορος· 2) *SEG* 39, 1302 (224/225 μ.Χ., Λυδία), στ. 1-3: νηπίαχον παῖδαν ἀπαλὸν | δέμας ἐνθάδ' ἔθηκεν Τειμογένης ὁ πατήρ καὶ μή|τηρ Εὐτυχιανή· 3) *IGUR* III, 1195 = Peek, *GVI* 690 (2ος ή 3ος αιώνας μ.Χ., Ρώμη), στ. 2/3: ἄνδρα φίλον φθίμενον | Διονύσιον ἐνθάδ' ἔθηκεν. Η μετοχή [φ]θιμένου στον στ. 3 υποδηλώνει ότι το όνομα του νεκρού βρισκόταν σε γενική πτώση. Η δεύτερη περίπτωση, αν λάβουμε υπόψη το επίγραμμα των Αθηνών, είναι ότι το αντικείμενο του ἔθηκεν ήταν κάποιος ὅρος που δήλωνε το ταφικό μνημείο (μνήμα *vel sim.*). Μάλιστα υπάρχουν περιπτώσεις, όπου οι σχετικοί ὅροι ακολουθούνται από γενική ή από εμπρόθετο προσδιορισμό (π.χ., Peek, *GVI* 225, στ. 1-4: σῆμα τόδ' ἦρως πατήρ | παρὰ ταῖσδε πύλαισιν | Πυθικός εἶδρυσεν παιδὸς ἐπὶ | φθιμένου). Το ελλείπον υποκείμενο θα ήταν κάποιος συγγενής του νεκρού.

4-5 Στο δεύτερο ελεγειικό δίστιχο υπολανθάνει υποκείμενο στο τρίτο πρόσωπο πληθυντικού, το υποκείμενο δηλαδή του [- - - ἔ]δωκαν (ή κάτι παρόμοιο· δεν μπορούμε να πούμε εάν το ρήμα ήταν σύνθετο). Με τον νεκρό συνδέεται πιθανότατα η μετοχή ἀμειψαμένου. Η μέσης διάθεσης μετοχή του ἀμείβω εμφανίζεται συχνά στο τέλος πενταμέτρων (*IG V* 2, 498, στ. 7/8: [ἦ δ' ἔχεν ἐν κόλλ]ποις μήτηρ δύο φίλτατα τέκνα, | [δῦνεν Φερσεφό]νης δώματ' ἀμειψαμένη, πρβλ. *IG VII* 118; *I.Eleusis* 658; *Corinth VIII* 3, 305). Αν πράγματι η μετοχή αφορά στον νεκρό, τότε είτε

3. Το συγκεκριμένο επίγραμμα θεωρείται σήμερα χαμένο· μεταφέρθηκε στη Βενετία τον 18ο αιώνα και είναι γνωστό μόνο από αντίγραφο, βλ. Δ. Κ. Σαμσάρης, *Η Άκτια Νικόπολη και η "χώρα" της (Νότια Ήπειρος-Ακαρνανία): ιστοριογεωγραφική και επιγραφική συμβολή*, Θεσσαλονίκη 1994, αρ. 136.

4. Βλ. Σαμσάρης, *οπ.π.* (υποσ. 3) αρ. 37· πρβλ. *SEG* 42, 545.c1/c2· 43, 344· 45, 672-677· 47, 827, 829-831· 51, 751, 753· 56, 672-675· 67, 334/335. Μια επιλογή απεικονίσεων επιτύμβιων επιγραφών του συνήθους τύπου παρέχεται από τους Κ. Α. Ζάχο, Μ. Καράμπα, *Οι νεκρόπολεις της Νικόπολης*, Αθήνα 2015, 78-81.

5. Η αποκατάσταση !ΓΕ είναι θεωρητικά δυνατή. Σε αυτήν την περίπτωση θα μπορούσε να συμπληρωθεί το τέλος της λέξης ἄνοιγε, πιθανώς σε μορφή απαγόρευσης, ήτοι [μή ἄνο]ιγε· βλ., π.χ., *IG IV* 156, 179; *I.Anazarbos* 73.

6. Πάντως η χρήση γραμμάτων διαφορετικής μορφής εντός της ίδιας επιγραφής δεν είναι ασυνήθιστη κατά την αυτοκρατορική περίοδο: βλ., π.χ. *I.Egypte métriques* 46.

«απαντούσε» στην άοιδήν του προηγούμενου στίχου είτε «έπαιρνε» ή «έδινε» ζωή σε αντάλλαγμα για την άοιδήν. Παραμένει ωστόσο ασαφές ποιο ακριβώς είναι το υποκείμενο του έδωκεν.

Ο συνδυασμός δίδωμι + άοιδή δεν έχει επιγραφικά παράλληλα. Στην *Οδύσσεια*, απαντούν οι φράσεις δίδου δ' ήδεϊαν άοιδήν (Όμ. Όδ. η' 64) και τῷ γάρ ῥα θεός περὶ δῶκεν άοιδήν τέρπειν (*αὐτόθι* 44/45). Ομοίως, στη *Θεογονία* του Ησιόδου, ο ποιητής επικαλείται τις Μούσες με την φράση χαίρετε τέκνα Διός· δότε δ' ἱμερόεσσαν άοιδήν (Ήσ. *Θεογ.* 104). Η ως άνω έκφραση απαντά επίσης στον Καλλίμαχο (απ. 384, στ. 46: ὥς φαμένω δώσει τις άνήρ όμόφωνον άοιδήν), στο *Περὶ Ὀρχήσεως* του Λουκιανού (παρ. 23: Ἄλλω μὲν γάρ ἔδωκε θεός πολεμήϊα ἔργα, ἄλλω δ' ὀρχηστύν τε καὶ ἱμερόεσσαν άοιδήν), καθώς και στους *Σιβυλλικούς Χρησμούς* (XI, στ. 326; XIII, στ. 175: δὸς δ' ἱμερόεσσαν άοιδήν). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, η άοιδή παρέχεται από κάποια θεότητα. Αν συμβαίνει το ίδιο και στο νέο επίγραμμα, μήπως αυτό σημαίνει ότι ο νεκρός ήταν ποιητής ή κάτι παρόμοιο; Το ερώτημα παραμένει προς το παρόν αναπάντητο.

6-7 Πρόκειται για το τελευταίο δίστιχο του επιγράμματος, όπως τεκμαίρεται από το *vacat* μετά τον τελευταίο στίχο. Το τέλος του εξαμέτρου εισάγει μια αντίθεση μέσω του αλλά (είναι αδύνατο να πούμε σε τι αναφέρεται η κατάληξη -ον που προηγείται). Μετά τον σύνδεσμο αλλά σώζεται ακολουθία γραμμάτων, η οποία μπορεί να ερμηνευθεί ως η αιτιατική της προσωπικής αντωνυμίας με με έκθλιψη μπροστά από την πρόθεση ἐς (αντί εἰς, χάριν του μέτρου), η οποία με τη σειρά της εισάγει την αιτιατική της ιωνικού τύπου λέξεως ἡώς.

Ο συνδυασμός του αλλά με με τον εμπρόθετο προσδιορισμό εἰς + αιτ. απαντά στο τέλος διαφόρων επιγραμμάτων π.χ., ἀλλὰ ἔμε τις δαίμων | ἤρπασεν εἰς Ἀἴδην (Προύσα, *I.Prusias* 74, στ. 9/10)· ἀλλὰ ἔμε [— | — | — | δαίμων] | ἤλασεν εἰς Ἑρεβος (Τεγέα, *IG V 2*, 180, στ. 3/4)· ἀλλὰ μέ | Μοῖρα κακὴ ἀνῆρπασεν ἐς Αἴδαος | πένθος δ' ἐνκατέλιπα μέγαν γονέοισι | ἐμοῖσιν (Κρανών, *AA4 5* (1972) 279-281, στ. 3-6). Ας σημειωθεί ότι στο τελευταίο επίγραμμα γίνεται αναφορά σε πένθος, όπως και στη νέα επιγραφή. Για τη θέση του πένθει στην αρχή του δεύτερου ημιστίχου, βλ. *IG X 2*, 2, 382, στ. 13; *SEG* 16, 532, στ. 3. Για τη δοτική δάκρυσι στο τέλος πενταμέτρου, βλ. *SEG* 26, 290, στ. 4: Ἡρώδης, δεύσας ἄκρα κόμης δάκρυσι. Σε κάθε περίπτωση, οι δύο δοτικές πρέπει αναφέρονται στον πόνο των συγγενών ή των οικείων του νεκρού.⁷

Το βασικό θέμα στα προαναφερθέντα επιγράμματα είναι αυτό του αιφνίδιου και σχεδόν βίαιου θανάτου, αλλά τούτο δε φαίνεται να ισχύει στην περίπτωση του επιγράμματος από τη Νικόπολη.

Μία λύση, όπως μου πρότεινε ο συνάδελφος Raffaele Bernini, είναι ότι η έκφραση αποτελεί παραλλαγή της εικόνας της «νυχτερινής αυγής»: βλ. *IG VII* 584 (5ος αι. μ.Χ., Τανάγρα), όπου αναφέρεται η ἔννυχος ἡώς (στ. 4/5: τῶν δ' αὐτῶν καὶ σὺ μεθέξεις, ὦν αὐτὸς δρᾶν οὐκ ἐφυλάξω, | οἷσις δὲ τάδε πάντα, ὅταν σε λάβῃ ἔννυχος ἡώς). Αυτή η έκφραση έχει

7. Το μοτίβο των δακρύων και του πόνου των συγγενών του νεκρού αναλύεται από τη A. Gullo, *Antologia Palatina Epigrammi funerari (libro VII). Introduzione e commento*, Pisa 2023, ειδ. 581-583 (*Avθ. Παλ.* VII 181), 908-914 (Peek, *GVI*2004).

ερμηνευθεί ως η «αυγή που εμφανίζεται μέσα στη νύχτα»,⁸ ο θάνατος δηλαδή του χριστιανού, ο οποίος δεν είναι παρά μια μετάβαση στην αληθινή ζωή, στο φως που εμφανίζεται μέσα στο σκοτάδι της νύχτας.⁹ Σε ένα τέτοιο πλαίσιο ερμηνείας, θα μπορούσε να προταθεί η συμπλήρωση [ἔννυχον] ή κάποια ανάλογη λέξη στην αρχή του στ. 7. Είναι, όμως, σαφές, ότι μια τέτοια αποκατάσταση θα μείωνε τον διαθέσιμο χώρο στον τελευταίο στίχο, ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε, αναφέρεται στον πόνο και τα δάκρυα των συγγενών.

Δεν είναι πιθανό, επίσης, να πρόκειται για τοπογραφικό προσδιορισμό,¹⁰ δηλαδή «προς ανατολάς» ή «ανατολικά του /της /των [κάτι]», διότι συνήθως αυτός αποδίδεται με την πρόθεση πρὸς + αιτ. (LSJ s.v.I.4).

Η ερμηνεία προς την οποία κλίνω είναι ότι η έκφραση ἐς ἡῶ έχει χρονική σημασία. Θα μπορούσε, δηλαδή, να σημαίνει «μέχρι αύριο» (βλ. Όμ. Ὀδ. 11.375: καί κεν ἐς ἡῶ δῖαν ἀνασχοίμην¹¹). Το δίστιχο θα παρέπεμπε τότε σε μια πράξη που μπορεί να πραγματοποιηθεί «έως το ξημέρωμα» και αφορά τον νεκρό—πιθανόν να σχετίζεται με το θρήνο κατά τη διάρκεια της ταφής ή με κάποια τελετουργική ενέργεια συνδεδεμένη με την ανάμνησή του.¹² Απ' όσο γνωρίζω, δεν υπάρχει ωστόσο κάποιο ανάλογο παράδειγμα για ένα τέτοιο σενάριο.

Όπως προαναφέρθηκε, το εκδιδόμενο ενεπίγραφο θραύσμα βρέθηκε στο νοτιοανατολικό σκέλος του οχυρωματικού περιβόλου της ύστερης αρχαιότητας, όπου έχει εντοπιστεί άφθονο επαναχρησιμοποιημένο υλικό από τις νεκροπόλεις της Νικόπολης. Πλησίον της συγκεκριμένης περιοχής υπάρχουν δύο νεκροπόλεις, μία στα ανατολικά και η άλλη στα νοτιοανατολικά, με χρήση από τον 1ο ως τις αρχές του 4ου αιώνα μ.Χ.¹³ Είναι επομένως πιθανόν ότι η επιγραφή προέρχεται από μία εκ των δύο νεκροπόλεων και ότι η αναφορά στην αυγή αποτελεί δήλωση της ακριβούς θέσεως του ταφικού μνημείου. Σε αυτήν την περίπτωση, η επιγραφή δεν μπορεί να χρονολογηθεί μετά τις αρχές του 4ου αιώνα μ.Χ. Δυστυχώς, η έλλειψη ικανών επιγραφικών παραλλήλων από τη Νικόπολη καθιστά αδύνατη τη χρονολόγηση με μεγαλύτερη ακρίβεια.¹⁴ Στην περίπτωση που το θραύσμα ανήκε σε σαρκοφάγο, η χρονολόγησή της μπορεί να γίνει ακριβέστερη, καθώς η παραγωγή σαρκοφάγων περιορίζεται στον 2ο και τον 3ο αιώνα μ.Χ.¹⁵

8. G. Agosti, L'alba notturna (ἔννυχος ἡώς), *ZPE* 121 (1998) 53-58.

9. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η ιδέα της περιγραφής του κάτω κόσμου με οξύμωρες εκφράσεις απαντά ήδη από την ύστερη αρχαϊκή περίοδο σε μαγικά κείμενα: πρβλ. L. Battezzato, *The Getty Hexameters and Greek Tragedy*, *The Cambridge Classical Journal* 68 (2022) 1-33.

10. Πρβλ. λ.χ. L. Ruggeri, Un nuovo epigramma funerario ierapolitano, *ZPE* 221 (2022) 56-61, στ. 5/6: τῶι δὲ φίλῳ ἐπέτελλεν ἔδν δέμας υἱέ(ι) θεῖναι | ἔκτοθεν, ὑψίστου ἄγχι θεῶν μακάρων.

11. Πρβλ. Ξενοφ., *Ἀν.* I.7.1; Θεόκρ. XVIII, στ. 14/15.

12. Όπως μου πρότεινε ο κ. Άγγελος Π. Ματθαίου, τον οποίον και ευχαριστώ, ο χρονικός προσδιορισμός δηλώνει το τέλος του θρήνου κατά την διάρκεια της προθέσεως του νεκρού στην οικία του το προηγούμενο βράδυ πριν από την εκφορά του νεκρού το ξημέρωμα.

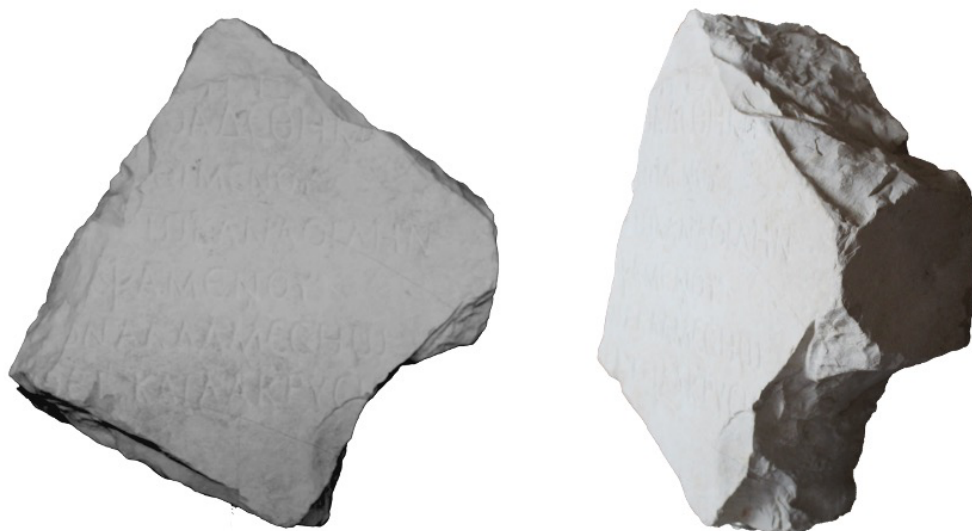
13. Ζάχος, Καράμπα, *οπ.π.* (υποσ. 4), 80-81.

14. Η προαναφερθείσα, χρονολογούμενη τον 2ο μ.Χ. αι., έμμετρη επιγραφή από την Κυρήνη (*SEG* 46, 2211) παρουσιάζει ομοιότητες με την υπό δημοσίευση επιγραφή σε παλαιογραφικό επίπεδο.

15. Ζάχος, Καράμπα, *οπ.π.* (υποσ. 4), 73.

Summary

Edition of a fragmentary funerary epigram from Nicopolis (Epirus), discovered re-used in the southeastern section of the fortifications dating to Late Antiquity and the Byzantine period. Both the archaeological context and the letterforms indicate a date within the Imperial period, not later than the early 4th cent. C.E.

Εἰκ. 1. Ἡ δημοσιευόμενη ἐπιγραφὴ (φωτ. F. Santini)

Εικ. 2. Σχέδιο της επιγραφής (F. Santini)